

Statutul și identitatea hermeneuticii literare

Lucia Cifor

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
luc10for@gmail.com

Pentru a cita acest articol: Cifor, L., 2020-2021, „Statutul și identitatea hermeneuticii literare”. *Roamnian Studies Today*. V, p. 129-137.

Abstract. If within traditional hermeneutics, literary hermeneutics is viewed as the „poor relative” (Peter Szondi), in the context of literary studies its situation is even more dramatic, the name of the discipline garnering, over time, a series of misunderstandings, resulting from the recurrent act (partly erroneous) of equating it with philology, history, and literary criticism, or with stylistics and poetics, and, in best case scenario (though still incorrect), with literary exegesis. An attempt of clarifying the status and identity of literary hermeneutics, both in the field of literary studies, as well as in the domain of hermeneutics, entails, in our opinion, efforts of historical reconstruction and epistemological reappraisal of the discipline.

Keywords: literary hermeneutics, traditional hermeneutics, literary studies, literary exegesis, philology

Dacă alături de celelalte *hermeneutici tradiționale* (hermeneutica teologică, hermeneutica juridică), *hermeneutica literară* (numită și *hermeneutica filologico-retorică*) se află în situația unei „rude sărace” (Peter Szondi¹), în contextul *studiilor literare* de la noi, situația ei este chiar mai dramatică, numele

¹ Peter Szondi, *Einführung in die literarische Hermeneutik*, Studienausgabe der Vorlesungen Band 5, erste Auflage 1975, Suhrkamp Verlag Frankfurt am Main, herausgegeben von Jean Bollack und Helen Stierlin, p. 404.

disciplinei acoperind, în timp, o sumă de neînțelegeri, rezultate din recurențele ei echivalări (eronate) cu filologia, istoria și critica literară, ori cu stilistica și poetica, și, în cel mai bun caz (dar tot greșit), cu exegeza literară. O tentativă de clarificare a statutului și a identității hermeneuticii literare atât în planul studiilor literare, cât și în cel al hermeneuticilor, implică, după opinia noastră, eforturi de reconstrucție istorică și de (re)evaluare epistemologică a disciplinei, chestiuni de care ne-am ocupat în mai multe lucrări, publicate în ultimii cincisprezece ani², din care, aici, vom reține doar acele elemente care ni se par esențiale pentru clarificarea situației hermeneuticii literare astăzi, fără iluzia redării acestei problematice în mod exhaustiv. De altfel, pentru cei familiarizați cu domeniul disciplinei, acest deziderat nici nu s-ar putea conexe cu specificul gândirii hermeneutice, o gândire similară celei filosofice (nu întâmplător destinul filosofiei și cel al hermeneuticii au devenit de neseplat în secolul al XX-lea), ale cărei interogații și răspunsuri variază de la o epocă la alta și de la un context cultural la altul.

În cele ce urmează, avem în vedere descrierea hermeneuticii literare prin prisma a doi factori de o natură mai degrabă circumstanțială: *realitate și deziderat*. Aparent banal, primul termen reclamă prezentarea situației acestei discipline din perspectiva unui principiu epistemologic fundamental, *principiul realismului*, care constă, după Eugeniu Coșeriu, în a reda lucrurile așa cum se prezintă: „a lăsa ca obiectul să apară în lumina lui proprie așa cum este; (...) *principiul moral al științei este a spune lucrurile așa cum sunt*”³. Pentru a ajunge să spunem lucrurile *așa cum sunt*, în cazul hermeneuticii, a trebuit să cartografiem înțelesurile, circumstanțiale ori contextuale, pe care le-a dobândit disciplina, în timp, pe plan universal, în parte, și la noi. Mai pe scurt, a fost necesar să inventariem *acceptiile terminologice, contextele lor de întrebuintare, situațiile și orizonturile hermeneutice* în care s-au dezvoltat aceste sensuri, precum și motivațiile unor utilizări terminologice, care, în mod surprinzător (sau mai degrabă nu!), nu sunt întotdeauna de ordin epistemic, ci mai curând de ordin conjunctural, conjuncturile fiind preponderent istorice, religioase (mai precis, confesionale), dar și politice ori larg culturale⁴.

² Le menționăm, în continuare, în ordine cronologică, pe cele mai importante: Lucia Cifor, *Principii de hermeneutică literară*, Editura Universității „Al. I. Cuza” Iași, 2006; *idem*, „Die literarische Hermeneutik im Kontext der rumänischen Kultur”, în „Acta Iassyensia Comparationis”, nr. 5/2007, Iași, p. 46-59; *idem*, *Trasee hermeneutice*, Editura Tehnopress, Iași, 2009, p. 239-258; *idem*, „Istoria literaturii și hermeneutica literară”, în Mihaela Cernăuți-Gorodețchi (coordonator) vol. *Colocvii comparatiste*, Editura Universitas XXI, Iași, 2012, p. 15-25.

³ Apud Eugeniu Coșeriu, „Deontologia culturii”, în *Prelegeri și conferințe (1992-1993)*, volum apărut ca supliment al „Anuarului de lingvistică și istorie literară” T. XXXIII, 1992-1993, seria A. Lingvistică, Iași, 1994, p. 174.

⁴ În lucrările pomenite anterior (v. nota 2, *supra!*), am identificat sensurile istorice și contextuale ale hermeneuticii, locul și funcțiile îndeplinite, indicând și principalele

În ceea ce privește situația (dezirabilă, după opinia noastră) în care ar putea (sau ar trebui) să ajungă hermeneutica literară, în contextul hermeneuticilor istorice (ca să nu se mai afle în situația de minorat cultural față de surorile ei tradiționale, hermeneutica teologică, hermeneutica juridică), precum și în cadrul studiilor literare (în contextul cărora este încă insuficient de bine reprezentată), nu ne permitem decât să formulăm unele sugestii, situându-ne în siajul unor doctrine hermeneutice tradiționale și moderne.

Un asemenea demers, nu lipsit de temeritate, este dificil și sinuos, mai ales când nu vrem și nu am putea să ignorăm puținătatea tentativelor de acest gen. O încercare asemănătoare am mai găsit doar la Peter Szondi, într-o serie de studii publicate încă din 1975⁵, în Germania (patria hermeneuticii), sub titlul *Einführung in die literarische Hermeneutik*. Cercetătorul german, comparatist și teoretician literar, a fost, după știința noastră, unul dintre puținii interesați de *identitatea hermeneuticii literare în contemporaneitate*, o identitate forjată atât pe seama cuceririlor venind din trecutul ei, cât și pe seama achizițiilor prezentului dominat de filosofia hermeneutică.

Pentru a construi ceea ce s-ar putea numi *identitatea epistemică a hermeneuticii literare* în a doua jumătate a secolului al XX-lea, Peter Szondi își începe incursiunea de atestare a disciplinei cu Antichitatea, din care reține două mari tradiții hermeneutice: cea a filosofiei grecești și cea a creștinismului timpuriu. În Antichitate, s-au impus și cele două mari direcții ale hermeneuticii: una de esență filologică, caracterizată prin respectul absolut pentru *sensul literal*, *sensus litteralis* (numit și *sensus grammaticus*), și alta, de extracție filosofică (platoniciană) și teologică (preponderent origenistă), cunoscută și sub numele de *exegeză* sau *interpretare alegorică* (*die allegorische Exegese*), *alegoreză* (*Allegorese*), care a stat la baza dezvoltării *teoriei sensului alegoric*, *sensus allegoricus* (numit și *sensus spiritualis*), ultima dominând spațiul european până în epoca medievală târzie⁶.

În spațiul istoriei aproape bimilenare a culturii europene, nu obosește a sublinia Peter Szondi, hermeneutica nu începe cu Friedrich Schleiermacher și cu Wilhelm Dilthey (fondatorii hermeneuticii moderne), după cum ea nici nu poate să dispară în secolul al XX-lea, odată cu Martin Heidegger și Hans-Georg Gadamer, cei care o transformă în filosofie. Dimpotrivă, de la cei din urmă, de fapt, anticipați de Wilhelm Dilthey, hermeneutica, în întregul ei, deci, și hermeneutica literară, este obligată să preia „conștiința propriei istoricități” („das

criterii de delimitare a acesteia de filologie, exegeză, critica și istoria literară, precum și relațiile dintre hermeneutică, stilistică și poetică. A se vedea, cu deosebire, L. Cifor, *Principii de hermeneutică literară*.

⁵ Peter Szondi, *Einführung in die literarische Hermeneutik*, op. cit.

⁶ *Ibidem*, p. 11-26.

Bewußtsein der eigenen Historizität”), implicând finitudinea oricărui act de înțelegere, precum și „istoria efectelor” („*Wirkungsgeschichte*”), parametri constitutivi ai comprehensiunii.

Formulele derivate din gândirea gadameriană au fost puse la lucru în spațiul esteticii receptării și al istoriei literare de către Hans-Robert Jauss⁷, de la care a rămas, aproape ca un postulat, principiul conform căruia orice text este constituit din ceea ce el semnifică prin el însuși, plus istoria a ceea ce fost înțeles prin el, istoria receptării lui. Aceste principii hermeneutice, *conștiința istoricității comprehensiunii* și teaurizarea în textele literare a *urmelor* (efectelor) *tuturor înțelegerilor survenite anterior*, constituie, în fapt, afirmă Peter Szondi, elementele teoretice ale unei *metahermeneutici* (în care se transformă, practic, hermeneutica gadameriană din *Wahrheit und Methode*⁸), de care nu mai poate rămâne străină nicio hermeneutică, *id est* nici hermeneutica literară.

Dacă preocupările pentru forjarea identității unei hermeneutici, pe care să o putem evoca în mod universal și unanim ca fiind hermeneutica literară, sunt extrem de rare, asta nu înseamnă că hermeneutica, sub diferite aspecte (teoretice și practice) ar lipsi din arealul extrem de diversificat (până la confuzie, uneori) al studiilor literare. Sub alte nume și mai mult îndatorate științelor limbii decât științelor literaturii (fără a le ignora, totuși, pe acestea din urmă), științe precum *hermeneutica textului* (Paul Ricœur⁹) sau *hermeneutica sensului* dedusă din *lingvistica textului* (Eugeniu Coșeriu¹⁰) s-au dezvoltat în ultima parte a secolului al XX-lea. Dar aceste tipuri de hermeneutică (cele mai elaborate sub aspect doctrinar) sunt destul de puțin cunoscute și puse la lucru în studiile literare de la noi ori din altă parte. Cunoscute mai ales de lingviști sau de cei familiarizați cu hermeneutica filosofică, hermeneutica textului și hermeneutica sensului nu au creat încă emulația necesară în rândul specialiștilor în studii literare.

⁷ Cf. Hans-Robert Jauss, „Literaturgeschichte als Provocation”, 1967; în versiunea românească „Istoria literaturii ca provocare a științei literaturii”, traducere de Andrei Corbea, în antologia *Introducere în teoria literaturii*, Editura Universității din București, 2002, p. 44-73.

⁸ Cf. Hans-Georg Gadamer, *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*, 2. Auflage durch einen Nachtrag erweitert, 1965, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen; *idem, Adevăr și metodă*, traducere de Gabriel Cercel și Larisa Dumitru, Gabriel Kohn, Călin Petcana, Editura Teora, București, 2001.

⁹ Cf. Paul Ricœur, *Eseuri de hermeneutică*, traducere de Vasile Tonoiu, Editura Humanitas, București, 1995, p. 93-180.

¹⁰ Cf. Eugenio Coseriu, *Linguistica del testo. Introduzione a una ermeneutica del senso*, edizione italiana a cura di Donatella Di Cesare, La Nuova Italia Scientifica, 1997. A se vedea și ediția românească, *Lingvistica textului. O introducere în hermeneutica sensului*, traducere de Eugen Munteanu și Ana Maria Prisacaru, Editura Universității „Al.I. Cuza” Iași, 2013.

Acceptând că o hermeneutică literară propriu-zisă în istoria și prezentul studiilor literare nu există¹¹, nu putem afirma că din cercetarea literară contemporană lipsesc cu totul intervențiile hermeneuticii. Dimpotrivă. Reluând o discuție dintr-o lucrare anterioară¹², am putea vorbi despre prezența mai multor tipuri de hermeneutică în arealul cercetării literare. Pătrunderea gândirii hermeneutice în spațiul studiilor literare s-a realizat mai cu seamă prin mijlocirea unor teorii ale lecturii, unele cu vădite rădăcini filosofice (a se vedea cazul esteticii fenomenologice), ca și prin estetica receptării, aflată la originea unei noi paradigme a istoriei literare (Hans-Robert Jauss).

Viziunea și principiile hermeneuticii sunt solicitate mai cu seamă în cazul cercetărilor fixate pe infrastructura mitică și simbolică a operelor literare, de care sunt interesate deopotrivă studiile culturale (antropologia, științele imaginarului, istoria mentalităților ș.a.) și studiile literare. După cum am arătat deja¹³, investigațiile hermeneutice aplicate miturilor și simbolurilor (din operele literare sau din cultura văzută în ansamblul ei) au condus la cristalizarea unor ramuri specializate ale hermeneuticii miturilor (mitocritica, mitanaliza, mitodologia etc.), precum și la configurarea unor hermeneutici rivale (sau complementare) ale simbolurilor, cele din urmă fiind studiate sub aspectul zonelor de emergență, dar și în funcție de nivelurile lor de creativitate (Paul Ricœur).

Nevoia de refundamentare a hermeneuticii literare vine, în zilele noastre, și din obligația de a construi un spațiu al interdisciplinarității pentru colaborarea deja declarată între studiile literare și studiile culturale. În acest perimetru al cercetării, hermeneutica miturilor și hermeneutica simbolurilor sunt de mare interes și relevanță atât pentru studiile literare, cât și pentru cele culturale. Există, desigur, și alte rațiuni, în afara celor menționate, unele dintre acestea venind dinspre istoria hermeneuticii, în principal, din dezvoltările din ultimele două secole: secolul al XIX-lea și secolul al XX-lea. O viitoare teorie unitară a hermeneuticii literare nu ar putea face abstracție de anumite elemente de doctrină prezente la Friedrich Schleiermacher și Wilhelm Dilthey, la Hans-Georg Gadamer și Paul Ricœur, ca să ne oprim asupra celor pe care-i considerăm mai utili refundamentării unei discipline care să nu mai fie asimilată cu o simplă extensiune a filologiei ori să fie considerată o altă formă de critică și istorie literară.

În fine, mai este de adăugat că nu ne-am propus, aici, ca și în celelalte lucrări menționate (v. *supra!*), să elucidăm în întregime situația hermeneuticii literare. Cu atât mai puțin credem că am putea găsi soluțiile definitive ale problemei ridicate. În treacăt fie zis, nici nu credem că ar putea cineva să o facă. Aici, ca și în alte situații privitoare la studiile umaniste de tradiție istorică și

¹¹ Vezi și Peter Szondi, *op. cit.*, p. 25.

¹² Cf. Lucia Cifor, „Hermeneutică literară sau hermeneutica în cercetarea literară”, în Lucia Cifor, *Trasee hermeneutice*, p. 252-258.

¹³ Lucia Cifor, *Principii de hermeneutică literară*, p. 223-243, 257-298.

culturală heterogenă, e mai greu, dacă nu imposibil, de obținut un consens universal pentru o rezolvare sau alta. Absența acestor elemente de certitudine nu ne-a împiedicat, totuși, să descriem, să analizăm și să confruntăm microcontextele și macrocontextele de existență și evoluție ale hermeneuticii literare, în scopul obținerii unui tablou general al disciplinei, pe baza căruia să se poată infera cu privire la ceea ce ar putea să devină această știință, altfel spus, care ar fi dezideratul pe care ni-l putem formula în legătură cu ea¹⁴.

Rezumând o serie de descrieri și delimitări operate în lucrările noastre anterioare, în contextul actual al științelor literare, hermeneutica literară pare – cel puțin la noi (dar nu numai la noi) – mai degrabă o știință a viitorului. Identitatea acesteia ar putea fi „construită” fie mergând pe linia reconstituirii istoriei hermeneuticii europene (când ar trebui să țină cont și de doctrinele de lectură și interpretare dezvoltate de hermeneutica creștină, ca și de contribuțiile filosofiei limbajului și ale filosofiei artei), fie înscriindu-ne pe traiectoria vreunui model rezultat din conexiunea hermeneuticii cu *estetica fenomenologică* (Roman Ingarden, Luigi Pareyson) și *estetica receptării* (Hans-Robert Jauss), cu *hermeneutica textului* (Paul Ricoeur) și cu *lingvistica textului* – o *hermeneutică a sensului* (Eugeniu Coșeriu) ori cu *teoriile lecturii* (Umberto Eco, Paul Cornea). Însă aproape orice „model” din cele evocate mai sus (la care ar putea fi adăugate altele, de exemplu, cele derivate din teoriile interpretării miturilor și simbolurilor) poate părea hazardat. Pe de altă parte, legitimarea de principiu a hermeneuticii literare într-un context științific sau altul (în spațiul studiilor literare ori în contextul interferării acestora cu studiile culturale), nu s-ar putea face ignorând specificul epistemologic local, format din tradițiile fondatoare ale acelei comunități științifice și/sau interpretative.

Nu trebuie omis nici faptul că, în multe dintre cercetările literare de oricând, avem de-a face cu utilizarea unor principii dezvoltate de diferite tipuri de hermeneutică: filosofică, religioasă, tradițională sau modernă. De asemenea, nu putem ignora faptul că hermeneuticele simbolurilor sau hermeneuticele miturilor (în ipostaza de *hermeneutici pozitive/ creatoare* ori în aceea de *hermeneutici ale suspiciunii, hermeneutici negative*) sunt utilizate nu doar în domeniul studiilor literare, ci și în spațiul studiilor culturale, cele două constituind niște paradigme epistemice aflate mai degrabă în complementaritate decât în opoziție. Diversele teorii ale interpretării miturilor și simbolurilor (furnizate de științe diferite, precum istoria și filosofia religiei, lingvistica integrală și antropologia culturală, filosofia limbajului și poetica antropologică etc.) nu sunt considerate (încă) niște tipuri de hermeneutică literară, deși există destule argumente pentru recunoașterea lor ca atare, cel puțin în anumite arii ale cercetării, argumente decantate din viziunea și principiile de investigare a fenomenelor literare și culturale. Știm că

¹⁴ Cf. L. Cifor, „Identitatea hermeneuticii literare în contextul epistemologic actual”, reprezentând partea a doua a cărții *Principii de hermeneutică literară*, p. 119-298.

multiplele principii și practici hermeneutice care modelează și înnoiesc cercetarea literaturii și a culturii pledează mai curând împotriva decât în favoarea statuării unei singure hermeneutici literare, una de valabilitate universală. Dar această afirmație rămâne valabilă doar pentru cazul în care cineva ar echivala dezideratul unei hermeneutici literare universale cu o *știință practică* a interpretării literaturii, una care să furnizeze o metodologie, un set de reguli etc. Dar nu la o asemenea știință practică a interpretării ne-am gândit noi. Cei familiarizați cu istoria hermeneuticii europene știu, fără îndoială, că la proiectul unei asemenea hermeneutici s-a renunțat încă de la începutul secolului al XIX-lea, odată cu apariția hermeneuticii generale elaborate de F. D. E. Schleiermacher¹⁵, cel care a creat prima teorie unitară a interpretării, pornind de la ceea ce este un dat absolut al oricărui act de comprehensiune, limba (scrisă și vorbită): „*tot ce este de luat ca premisă în hermeneutică este limba*” („*Alles Vorauszusetzende in der Hermeneutik ist Sprache*”¹⁶).

Nici în contextul înmulțirii hermeneuticilor miturilor ori în cel al diversificării hermeneuticilor simbolurilor, nu se poate vorbi despre preocuparea pentru dezvoltarea unei *științe practice* a interpretării, ci tot de dezvoltarea unor doctrine, teorii unitare ale interpretării unor câmpuri unificate de fapte (culturale și literare). Practic, în orizontul gândirii lui Paul Ricœur, atât la nivelul concepției *hermeneuticii textului* (deschisă spre o teorie a acțiunii sociale), cât și în cazul *interpretării simbolurilor*, dezideratul urmărit de filosoful francez este găsirea celor mai bune premise (lumea textului, lumea simbolurilor) pentru elaborarea unei (noi) *hermeneutici generale*.

Iată de ce credem că nici atunci când cineva ar gândi să ducă până la capăt proiectul unei hermeneutici literare, aceasta nu ar fi un „organon de metode” (rol rezervat teoriei literaturii, pe la jumătatea secolului trecut, de către René Wellek și Austin Warren¹⁷), ci doar o *altă teorie generală a interpretării* (mai mult sau mai puțin norocoasă), a cărei premisă absolută ar fi câmpul literar.

Neputând funcționa ca un *organon* pentru științele literaturii – acest rol revenindu-i de drept și de fapt *teoriei literaturii* – o hermeneutică în folosul cercetării literaturii ar putea fi o disciplină cu funcție de evaluare și control epistemologic pentru *toate disciplinele interpretative* din sfera cercetării literare. Asumând sarcina de a evalua și valida interpretările furnizate de științele tradiționale interpretative (precum critica și istoria literară) ori de științele

¹⁵ Cf. Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher, *Hermeneutik und Kritik mit einem Anhang sprachphilosophischer Texte Schleiermachers*, herausgegeben und eingeleitet von Manfred Frank, Suhrkamp Verlag Frankfurt am Main 1977. A se vedea și versiunea românească: *idem, Hermeneutica*, traducere, note și studiu introductiv de Nicolae Râmbu, Iași, Editura Polirom, 2001

¹⁶ Apud Hans-Georg Gadamer, *Wahrheit und Methode*, p. 361.

¹⁷ René Wellek, Austin Warren, *Teoria literaturii*, traducere de Rodica Tiniș, Editura pentru Literatura Universală, București, 1967, p. 31.

moderne (hermeneuticile rivale sau complementare, precum mitocritica și mitanaliza, hermeneuticile plurivalente ale simbolurilor, hermeneutica postmetafizică a deconstrucției), hermeneutica literară s-ar putea transforma într-o *metahermeneutică*.

Cât timp în spațiul studiilor literare proliferază – cu rare excepții – mai degrabă *modele* decât *modelele* științifice, interpretările *ad libitum* ale oricăror teorii, iar nu dezbaterele epistemologice, exercițiile de virtuozitate stilistică în detrimentul întemeierilor teoretice, șansa elaborării unei *hermeneutici literare generale* (*id est* teoretice) pare îndepărtată, rămânând un simplu deziderat. Cum știuta „rezistența la teorie”¹⁸ din cercetarea literară românească se conexează cu credința, ușor de demontat, conform căreia nu teoria, ci transpunerea în practică a unei teorii este ceea ce contează, opțiunile pentru întemeierile teoretice necesare în spațiul unor arii ale cercetării inter- și pluridisciplinare, specifice oricărui tip de hermeneutică, sunt rare. Fără a neglija importanța confirmării și validării unei teorii prin verificarea ei practică, nu trebuie ignorat – nu în spațiul provocărilor epistemologice pe care le creează confruntarea (și colaborarea) dintre studiile literare și culturale, provocări la care o hermeneutică literară generală ar putea răspunde mai bine decât orice altă știință (generală sau nu)! – un principiu al cercetării științifice venind dinspre reflecția filosofică, principiu cuprins în lapidara formulă leibniziană: *Scientia, quo magis theoretica magis practica* („știința este cu atât mai practică cu cât este mai teoretică”)¹⁹.

Bibliografie

- Cifor, L., 2006, *Principii de hermeneutică literară*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”.
- Cifor, L. 2007, „Die literarische Hermeneutik im Kontext der rumänischen Kultur”, în „Acta Iassyensia Comparationis”, nr.5, Iași, p. 46-59.
- Cifor, L., 2009a, „Hermeneutica literară astăzi”, în Lucia Cifor, *Trasee hermeneutice*, Editura Tehnopress, Iași, p. 239-245.
- Cifor, L., 2009b, „Hermeneutică literară sau hermeneutica în cercetarea literară”, în Lucia Cifor, *Trasee hermeneutice*, Editura Tehnopress, Iași, p.252-258.
- Cifor, L., 2012, „Istoria literaturii și hermeneutica literară”, în Mihaela Cernăuți-Gorodețchi (coordonator) vol. *Colocvii comparatiste*, Editura Universitas XXI, Iași, p. 15-25.
- Coșeriu, E., 1994, „Deontologia culturii” în *Prelegeri și conferințe* (1992-1993), volum apărut ca supliment al „Anuarului de lingvistică și istorie literară” T. XXXIII, 1992-1993, seria A. Lingvistică, Iași,

¹⁸ Cf. Al. Tudorică, „Mihail Dragomirescu – o biografie a operei”, în Mircea Martin (coordonator), *Explorări în trecutul și în prezentul teoriei literare românești*, ediție îngrijită de Laura Albușescu, București, Editura Art, 2006, p. 16.

¹⁹ Eugeniu Coșeriu, „Deontologia culturii”, *op.cit.*, p. 179.

-
- Coseriu, E., 1997, *Linguistica del testo. Introduzione a una ermeneutica del senso*, edizione italiana a cura di Donatella Di Cesare, La Nuova Italia Scientifica.
- Coseriu, E., 2013, *Lingvistica textului. O introducere în hermeneutica sensului*, traducere de Eugen Munteanu și Ana Maria Prisacaru, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”.
- Gadamer, H.-G., 1965, *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*, 2. Auflage durch einen Nachtrag erweitert, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen.
- Gadamer, H.-G., 2001, traducere de Gabriel Cercel și Larisa Dumitru, Gabriel Kohn, Călin Petcana, București, Editura Teora.
- Jauss H.-R., 2002, „Istoria literaturii ca provocare a științei literaturii”, în antologia *Introducere în teoria literaturii*, Editura Universității din București, traducere de Andrei Corbea, p. 44-73.
- Ricœur, P., 1995, *Eseuri de hermeneutică*, traducere de Vasile Tonoiu, București, Editura Humanitas.
- Schleiermacher, F.D.E., 1977, *Hermeneutik und Kritik mit einem Anhang sprachphilosophischer Texte Schleiermachers*, herausgegeben und eingeleitet von Manfred Frank, Suhrkamp Verlag Frankfurt am Main.
- Schleiermacher, F. D. E., 2001, *Hermeneutica*, traducere, note și studiu introductiv de Nicolae Râmbu, Iași, Editura Polirom.
- Szondi, Peter, 1975, *Einführung in die literarische Hermeneutik*, Studienausgabe der Vorlesungen Band 5, erste Auflage, Suhrkamp Verlag Frankfurt am Main, herausgegeben von Jean Bollack und Helen Stierlin.
- Tudorică, Al., 2006, „Mihail Dragomirescu – o biografie a operei”, în Mircea Martin (coordonator), *Explorări în trecutul și în prezentul teoriei literare românești*, ediție îngrijită de Laura Albulescu, București, Editura Art.
- Wellek, R., Warren A., 1967, *Teoria literaturii*, traducere de Rodica Tiniș, București, Editura pentru Literatura Universală.